

УДК 911+502.4

Р. О. КВАРТЕНКО

Державне управління охорони навколишнього природного середовища в Харківській області

СТАРТОВІ ПОЗИЦІЇ РОЗРОБКИ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ОСНОВ СТВОРЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Виконано детальний аналіз складових існуючої екологічної мережі, оцінено стан біологічного і ландшафтного різноманіття Харківської області. Визначено ступінь впливу антропогенних чинників на структурні елементи екомережі. Окреслені основні напрямки оптимізації заходів по створенню і удосконаленню екологічної мережі області.

Ключові слова: екологічна мережа, біологічне різноманіття, ландшафтне різноманіття, регіональні схеми, антропогенні чинники

Квартенко Р. А. СТАРТОВЫЕ ПОЗИЦИИ РАЗРАБОТКИ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ОСНОВ СОЗДАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ СЕТИ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ

Детально проанализированы компоненты существующей экологической сети, оценено состояние биологического и ландшафтного многообразия Харьковской области. Определенна степень влияния антропогенных факторов на структурные элементы экосети. Очерчены основные направления оптимизации мероприятий по созданию и совершенствованию экологической сети области.

Ключевые слова: экологическая сеть, биологическое многообразие, ландшафтное многообразие, региональные схемы, антропогенные факторы

Kvartenko R. A. STARTING POSITIONS of CONCEPTUAL BASES DEVELOPMENT of ECOLOGICAL NETWORK CREATION of KHARKOV AREA

In-process the components of existent ecological network are analyzed in detail, the state of biological and landscape variety of the Kharkov area is appraised. The degree of influence of anthropogenic factors is certain on the structural elements of ecological network. Basic directions optimization of measures are outlined on creation and perfection of ecological network of area.

Keywords: ecological network, biological variety, landscape variety, regional charts, anthropogenic factors

Актуальність. Сучасний стан біологічного різноманіття Харківської області визначається сукупністю природних та антропогенних чинників. Насамперед, географічним положенням її території, розташованої в межах двох ландшафтно-кліматичних зон – лісостепової та степової, а отже характерним ландшафтом різноманіттям, що й обумовило відносне багатство біотопів, а загалом й наявність відповідних непорушених біоценозів, що збереглися лише поза межами населених пунктів. Особливістю області також є те, що вона знаходиться в межах двох річкових басейнів – Сіверського Дінця (притока Дону) та Дніпра.

Специфічною для біоти Харківщини є наявність на її території рефугіумів з унікальною реліктовою флорою та фауною, відірваних від основного ареалу: сфагнові болота надлучних терас річок Мерла, Уди, Мжа, Сіверський Донець, де мешкають релікти льодовикового періоду; солончаки в урочищі „Горіла Долина”, де виявлені релікти ксеротермічного періоду; крейдиані крутосхили річок Вовча та Оскіл, де збереглися третинні й ксеротермічні релікти; піщані степи й відкриті піски в районі «Ізюмської Луки» та в околицях с. Кицівка Печенізького району, де зафіксовані релікти середньоазіатського походження.

Мета роботи – оцінка стартових позицій для розробки концептуальних основ створення екологічної мережі Харківської області.

Для досягнення мети проведено аналіз нормативної бази створення екологічної мережі Харківської області, вивчено сучасну основу екомережі Харківщини, оцінено ступінь антропогенних змін в заповідних об’єктах.

Результати дослідження. Стан біорізноманіття Харківської області викликає занепокоєння і потребує детального аналізу його фітоценотичного та біотопічного розподілу, насамперед тих систематичних груп, представники яких занесені до списків рідкісних видів, оскільки оцінки фауністичного й флористичного багатства істотно залежать від наявності рідкісних видів. Отже, індикаторною групою стають види, чисельність та існування яких перебувають у критичному стані, тобто такі, яким загрожує зникнення.

Основні принципи формування екологічної мережі в Харківській області розроблені відповідно до Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі в Україні на 2000-2015 роки» № 1989-III (2000 р.).

Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України реалізується в Харківській області через відповідну місцеву Програму формування національної екологічної мережі в області на 2002—2015 роки (далі Програма), затверджену рішенням Харківської обласної ради від 21 травня 2002 р. (II сесія XXIV скликання). Програма має на меті збільшення площі земель області з природними ландшафтами до рівня, достатнього для збереження їх різноманіття, близького до притаманного їм природного стану, та формування їх територіально єдиної системи, побудованої відповідно до забезпечення можливості природних шляхів міграції та поширення видів рослин і тварин, яка б забезпечувала збереження природних екосистем, видів рослинного і тваринного світу та їх популяцій. Другим етапом програми (2006-2015 рр.) передбачено доведення площі національної екологічної мережі до рівня, необхідного для забезпечення екологічної безпеки області, введення в дію елементів національної екологічної мережі місцевого значення.

Основу екологічної мережі Харківщини складають 57 територій та об’єктів природно-заповідного фонду, 22 особливо цінних водно-болотних угіддя, 58 об’єктів, що зарезервовані для наступного заповідання, та мережа захисних лісових смуг.

У межах екологічної мережі області охороняється понад 295 видів судинних рослин, у тому числі 23 види занесені до Європейського Червоного списку, 68 видів занесено до Червоної книги України та понад 204 види, які занесені до Червоного списку Харківщини, 376 видів тварин, у тому числі 42 види, які занесені до Європейського Червоного списку, 137 видів, які занесені до Червоної книги України, і 197 видів, які занесені до Червоного списку Харківщини, 29 угруповань рослин, які занесені до Зеленої книги України, а також 138 видів мігруючих диких тварин, які потребують особливої охорони в Харківській області.

Таблиця 1

Динаміка земельних угідь національної екомережі за роками, тис. га [2]

Категорії землекористування	2000	2006	2007	2008	2009
Землі природного призначення	38232,5	55416,77	57509,02	57237,45	65701,21
Сіножаті та пасовища	93101,4	93101,4	93101,4	93101,4	93101,4
Землі водного господарства (рибні ставки)	-	-	-	-	-
Землі водного фонду	33619,4	33619,4	33619,4	33619,4	33619,4
у т.ч. площа рібних ставків	-	-	-	-	-
Землі оздоровчого призначення	-	-	-	-	-
Землі рекреаційного призначення	-	-	-	-	-
Землі історико-культурного призначення	-	-	-	-	-
Ліси	88914,8	88914,8	88914,8	88914,8	88914,8

Природне різноманіття ландшафтів в області представлено 35 ландшафтними місцевостями, які за ознаками поширення ґрунтів та особливостей рослинного покриву поділяються на такі категорії: типові рідкісні, а також зникаючі місцевості (Табл. 2).

Серед типових природних комплексів виділено 20 місцевостей, які займають понад 98% території області. Рідкісні природні комплекси представлені 15 місцевостями, площа яких становить 0,84% території області. Зникаючі природні комплекси являють собою залишки первинних природних лісів, луків та степів серед суцільно розорених земель, яким загрожує, внаслідок подальшого антропогенного впливу на земельні ресурси та розширення сільськогосподарських угідь, зменшення їх площ та погіршення природного стану.

На жаль, характерною рисою сучасної біоти Харківщини є те, що кожна з двох фізико-географічних зон була межею ареалу для значної кількості видів, що вимерли або були знищені. Зокрема, у результаті скорочення площі пралісів зникли на території області такі лісові види, як ведмідь, рись, а із комах – великий дубовий вусач. У результаті повного розорювання степів на плато така ж доля спіткала і степові види, деякі з них ще зустрічалися 150 років тому. Це – сайгак, тарпан, хохітва, дрохва, орел степовий, журавель степовий. Внаслідок зарегулювання Дону, Дніпра і їх приток та промислового забруднення річок стали рідкісними в регіоні мінога українська, стерлядь, ялець Данилевського та вирезуб.

І нарешті, збіднення біорізноманіття Харківської області обумовлене господарською діяльністю людини, яка докорінно змінила колишній первісний ландшафт Слобожанщини з пралісами та цілиними степами і перетворила його впродовж 350 років у антропогенний. Зараз первісні цілинні степи на плато повністю замінені на агроценози з широкою мережею ползахисних лісових смуг, створених за останні 50-60 років. Залишки цілинних степів відводяться під садово-городні ділянки та піддаються залісненню. Через це під загрозою повного знищення опинилися цінні резервати степової рослинності біля сіл Рогань, Липкуватівка, Вільхівка. В інших місцях на стан рослин негативно впливають надмірний випас худоби, щорічне випалювання, сінокошіння та нерегламентований збір лікарських і декоративних рослин. Навіть на заповідних територіях області спостерігається такий негативний антропогенний вплив.

Особливо великих змін зазнала степова рослинність на ділянках, де протягом багатьох років випасали худобу. Під впливом випасу різнобарвна рослинність природних степів змінилась на одноманітні типчакові або тонконогово-деревійні збої. Тому невеликі ділянки лучних степів на схилах балок перебувають у дигресивному стані.

Рідкісний комплекс крейдолубних видів рослин практично не охороняється, а знищується надмірними випасами, кар'єрами для видобутку крейди та утворенням терас при залісненні крутих крейדיх схилів.

Таблиця 2

Різноманіття природних ландшафтних місцевостей Харківської області [2]

№	Природні комплекси
ТИПОВІ ПРИРОДНІ КОМПЛЕКСИ	
<u>Плакорні місцевості</u>	
1	Плоскі та слабо-хвилясті простори із сірими та темно-сірими лісовими ґрунтами, з чорноземами типовими середньо-гумусними, реградованими, опідзоленими, переважно на лесових породах з кленово-липово-дубовими лісами, з ділянками лучних степів
2	Теж саме з темно-сірими лісовими ґрунтами, чорноземами типовими середньо-гумусними, опідзоленими, реградованими та звичайними, переважно на лесових породах, з сільськогосподарською рослинністю
<u>Балково-долинні місцевості</u>	
3	Верхів'я річок, балкоподібні долини малих річок, крупні балки з постійними або тимчасовими водотоками, на схилах з темно-сірими лісовими ґрунтами, чорноземами типовими середньо-гумусними, опідзоленими, реградованими, переважно на лесових породах з а) кленово-липово-дубовими лісами; б) різно-травно-злаковою рослинністю, на дні з лучними, часом болотними ґрунтами та лучною різно-травно-злаковою рослинністю
4	Теж саме з ділянками чорноземів звичайних середньо-гумусних
5	Балки на схилах з чорноземами типовими середньо-гумусними, опідзоленими, реградованими, переважно на лесових породах з а) кленово-липово-дубовими лісами; б) різно-травно-злаковою рослинністю, на дні з лучними, часом болотними ґрунтами та лучною різно-травно-злаковою рослинністю
6	Теж саме з ділянками чорноземів звичайних
7	Похилі улоговини стоку з лучними, часом лучно-болотними ґрунтами на лесових породах з а) листяними лісами; б) бур'янистою, лучною різно-травно-злаковою та лучно-болотною рослинністю
<u>Піщано-терасові місцевості</u>	
8	Горбисті (крупно-та дрібно-кочугурні) простори з дерновими підзолистими та дерновими розвиненими піщаними та глинисто-піщаними ґрунтами на давньому алювії, часом із слабо-задернованими пісками, з сосновими та сосново-дубовими лісами (піщано-борові місцевості)
9	Плоскі та слабо-хвилясті простори з дерновими підзолистими та дерновими розвиненими піщаними ґрунтами на давньому алювії з сільськогосподарською рослинністю
<u>Заплавні місцевості</u>	
10	Плоскі простори з лучно-чорноземними та лучно-чорноземними солонцюватими, чорноземно-лучними та чорноземно-лучними солонцюватими ґрунтами, із злаково-різно-травною рослинністю під сіножатями, випасами, а також городами та частково розорані
11	Плоскі простори з дерновими опідзоленими, дерново-лучними та лучними ґрунтами під лісами переважно із вільхи чорної, тополі, верби, дуба
12	Місцевості заболочених озер, старичних рукавів, з водно-болотною рослинністю на підвищених ділянках між ними з листяними лісами із вільхи чорної, тополі, верби та лучно-злаковою рослинністю на лучних та дернових ґрунтах
<u>Лесово-терасові місцевості</u>	
13	Плоскі простори молодих четвертинних терас, слабо розчленовані балками та похило-схилловими улоговинами, з чорноземами типовими, переважно на лесових породах, із сільськогосподарськими угіддями, з неглибокими розораними просадочними блюдцями з лучно-чорноземними ґрунтами
14	Те ж саме з чорноземами типовими середньо-гумусними та чорноземами звичайними, місцями вилугованими та солонцюватими, переважно на лесових породах, із сільськогосподарськими угіддями
15	Плоскі простори давніх четвертинних терас, слабо-розчленовані балками та похило-схилловими улоговинами, чорноземами типовими середньо-гумусними, часом вилугованими, опідзоленими та реградованими, переважно на лесових породах із сільськогосподарськими угіддями, з неглибокими розораними просадочними блюдцями з лучно-чорноземними ґрунтами

Продовження таблиці 2

16	Те ж саме, з чорноземами типовими середньо-гумусними, місцями вилугуваними, переважно на лесових породах, з чорноземами слабо-солонцюватими, із сільськогосподарськими угіддями
17	Пониження терас із заболоченими просадочними блюдцями з ярово-болотними, лучно-чорноземними солонцюватими, оглєсними чорноземами, осадово-солончаковими ґрунтами з водно-болотною та лучно-болотною рослинністю під випасами та сіножатями
18	Похило-хвилясті простори неогенових терас, розчленованих балками, ярами та улоговинами стоку, чорноземами типовими середньо-гумусними, з ділянками вилугуваних та опідзолених, переважно на лесових породах, із сільськогосподарською рослинністю
19	Те ж саме з темно-сірими лісовими ґрунтами, чорноземами реградованими та опідзоленими, переважно на лесових породах, під кленово-липово-дубовими лісами
20	Те ж саме з чорноземами типовими середньо-гумусними, звичайними середньо-гумусними, переважно на лесових породах із сільськогосподарською рослинністю
РІДКІСНІ ПРИРОДНІ КОМПЛЕКСИ	
<u>Схиліві прирічкові місцевості</u>	
1	Круті слабо-розчленовані схили із змитими чорноземами глинисто-піщаними та супіщаними з лучно-степовою рослинністю
2	Те ж саме із змитими чорноземами карбонатними, на елювії щільних карбонатних порід з лучно-степовою рослинністю
3	Те ж саме із змитими дерновими карбонатними ґрунтами на елювії щільних карбонатних порід з лучно-степовою рослинністю
4	Яружно-балкові місцевості, часом із зсувами із змитими чорноземами карбонатними на елювії щільних карбонатних порід з а) листяними лісами на схилах та одвершках; б) чагарниковою та лучно-степовою рослинністю
5	Те ж саме із змитими дерновими карбонатними ґрунтами на елювії щільних карбонатних порід з а) листяними лісами на схилах та одвершках; б) чагарниковою та лучно-степовою рослинністю
6	Те ж саме із змитими чорноземами на щільних глинах з а) листяними лісами на схилах та одвершках; б) чагарниковою та лучно-степовою рослинністю
7	Те ж саме із змитими чорноземами солонцюватими на щільних засолених глинах з а) листяними лісами на схилах та одвершках; б) чагарниковою та лучно-степовою рослинністю
<u>Балково-долинні місцевості</u>	
8	Балки на схилах з чорноземами на щільних та а) кленово-липово-дубовими лісами; б) різно-травно-злаковою рослинністю, на дні з лучними, часом болотними ґрунтами та лучно-різно-травно-злаковою рослинністю
<u>Піщано-терасові місцевості</u>	
9	Плоскі та слабо-хвилясті простори з чорноземами глинисто-піщаними та супіщаними на давньому алювії з сільськогосподарською рослинністю
10	Заболочені піщано-борові місцевості
11	Заозерені піщано-борові місцевості
<u>Заплавні місцевості</u>	
12	Плоскі простори з дерновими оглєсними піщаними та глинисто-піщаними ґрунтами, із злаково-різно-травною рослинністю під сіножатями та випасами
13	Плоскі западини з лучно-болотними, болотними, часом болотними солонцюватими ґрунтами, болотно-різно-травною та чагарниковою рослинністю під сіножатями, випасами
14	Те ж саме з лучно-чорноземними осолоділими ґрунтами, із злаково-різно-травною рослинністю під сіножатями та випасами
15	Плоскі западини з торфовисто-болотними та торфово-болотними ґрунтами, болотно-різно-травною та чагарниковою рослинністю під сіножатями, випасами
ЗНИКАЮЧІ ПРИРОДНІ КОМПЛЕКСИ	
<u>Плакорні місцевості</u>	
Плакорні місцевості, майже суцільно розорані з незначними за площами залишками природної рослинності, якій загрожує повне знищення	
1	Плоскі та слабохвилясті
2	З ділянками звичайних середньо-гумусних чорноземів та ділянками лучних і різно-травно-злакових степів

Така негативна господарська діяльність людини призводить до зникнення рідкісних видів рослин, тому в цих рослинних угрупованнях все значнішою стає роль рудеральних видів.

Осоково-сфагнові фітоценози області перебувають під загрозою повного знищення. Вже висохло в межах м. Харків „Клюквовоє” болото. Така ж доля і у „Мохуватого” болота (околиці с. Гаврилівка Дергачівського району), гідрологічний режим якого повністю змінився внаслідок видобутку поблизу з ним піску, і зараз це болото вже висохло.

Значних збитків природним екосистемам завдали: інтенсивне застосування в агроценозах інсектицидів і гербіцидів, будівництво дачних ділянок на непридатних для сільського господарства землях, надмірний випас худоби та щорічне випалювання сухої рослинності в степових балках, лісосмугах, заплавах річок.

Сучасний стан біорізноманіття області викликає занепокоєння і потребує детального аналізу його фітоценотичного та біотопічного розподілу, насамперед тих систематичних груп, представники яких занесені до списків рідкісних видів, оскільки оцінки фауністичного й флористичного багатства істотно залежать від наявності рідкісних видів. Отже, індикаторною групою стають види, чисельність та існування яких перебувають у критичному стані, тобто такі, яким загрожує зникнення.

Виходячи з того, що для більшості мешканців Харківщини ландшафт, як і раніше залишається «природним будинком», а не тільки територією для господарської діяльності, є невідкладна необхідність забезпечити збереження ландшафтного різноманіття області.

Система ландшафтів області, які ще зберегли свій природний стан, повинна стати основою регіональної схеми екологічної мережі області.

Висновок. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що для забезпечення створення науково обґрунтованої системи екомережі Харківської області з метою збалансованого і невиснажливого використання природних ресурсів, необхідно провести додаткову інвентаризацію природних комплексів та їх компонентів, організувати ведення кадастрів природних ресурсів та моніторингу довкілля у межах існуючої національної екологічної мережі, організувати створення відповідних банків даних і геоінформаційних систем. Всі ці напрямки роботи мають знайти своє відображення у запропонованій Концепції розвитку екомережі Харківської області.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрієнко Т. Л. Напрямки розвитку природно-заповідної мережі України та роль регіональних мереж в ній / Т. Л. Андрієнко, М. Л. Клестов, О. І. Прядко // Міждержавні природно-заповідні території України – К., 1998. – С. 7 - 13.
2. Доповідь про стан навколишнього природного середовища в Харківській області в 2009 році. / За ред. Квартенко Р. О. – Х.: Державне управління охорони навколишнього природного середовища в Харківській області, 2010. – 246 с.
3. Лактіонова В. С. Формирование экологической сети в Донецком регионе: Концепция и реализация/ В. С. Лактионова, Р. Г. Синельщиков, В. Д. Залевский. //Охорона навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів/ Збірка доповідей V Міжнародної наукової конференції аспірантів та студентів. Т. 1– Донецьк: ДонНТУ, ДонНУ, 2006. - 273 с.
4. Соболев Н. А. Стартовые позиции Экологической Сети Северной Евразии: рабочая гипотеза / Н. А. Соболев, Б. Ю. Руссо// Проект ГЭФ “Сохранение биоразнообразия”, Центр охраны дикой природы. – М., 1998. – 8 с.

Надійшла до редколегії 20.04.2011